

મધ્યકાલીન ગુજરાતી કથાસાહિત્યાભ્યાસ-સન્દર્ભ

હેમચન્દ્રાચાર્ય-કૃત

‘કાવ્યાનુશાસનમ્’

હસુ યાજ્ઞિક

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના કોઈ પળ કથાશ્રયી પ્રકાર ને તેનાં સ્વરૂપોના ઉદ્ભવ-વિકાસને, વિશેષતઃ તો દશમી સદીના એના પ્રવર્તનને વસ્તુલક્ષી દૃષ્ટિએ જાણવાનો એકમાત્ર દૃષ્ટિપૂર્ણ લિખિત દસ્તાવેજીરૂપ મૂળ સન્દર્ભગ્રન્થ હેમચન્દ્રાચાર્યકૃત ‘કાવ્યાનુશાસનમ્’ છે. સંસ્કૃત મીમાંસાનો આ ગ્રન્થ છે, એમ ધારીને મધ્યકાલીન ગુજરાતીના લિખિત પ્રવાહનાં રાસ, આખ્યાન, પદ્યવાર્તા, ફાગુ, બારમાસી, પ્રબન્ધ-પવાડા તથા કણ્ઠપ્રવાહનાં લોક-મહાકાવ્ય, અર્ધસાહિત્યિક મહાકાવ્ય - SemiLiterary Epicના મૂળ, વિકાસ, મહત્ત્વનાં લક્ષણો વગેરેનો અભ્યાસ કરવામાં, પ્રસ્તુત સન્દર્ભગ્રન્થની આંખ ઉઘાડનારાં તથ્યો પ્રગટ કરતી બાબતો તરફ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીઓનું બહુ જ ઓછું ધ્યાન ગયું. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે આખ્યાનને છેક ચૌદમા-પંદરમા શતકમાં જન્મેલું ગુજરાતીનું જ આગવું નવું સ્વરૂપ માનવામાં આવ્યું, અને આખ્યાનનો પિતા ભાલણ છે, એવું જ સ્થાપીને ચાલવામાં આવ્યું. રાસને એવી પૌરાણિક કથાને દેશી ગેય ઢાઢમાં રજૂ કરવાની પદ્ધતિ તો બાર-તેર સદીના રાસમાં સુનિશ્ચિત થઈ ગઈ હતી અને કડવકનું માઢઢું પળ પ્રચારમાં આવી ગયું હતું તથા પ્રબન્ધમધ્યે પરબોધનાર્થ આવતી નલાદિની કથાને એક કૃતિના રૂપમાં બાંધીને ગાન, પઠન અને સ્વલ્પ અભિનયના આધારે એક ગ્રન્થિક દ્વારા સર્જાતી-રજૂ થતી કૃતિ તે ‘આખ્યાન’ એમ અપભ્રંશકાઢે જ સંસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું હતું. આખ્યાનના સ્વરૂપ-ઘડતરના વિકાસમાં ભાલણનું અર્પણ અમૂલ્ય છે, એ વિશે કોઈ પ્રશ્ન નથી જ, પરન્તુ ‘આખ્યાન’ અપભ્રંશનો જ સીધો વારસો ધરાવતું સ્વરૂપ, તે આ કાઢે જ જન્મ્યું ને સંસિદ્ધ થયું, એમ ધારી લઈને ચાલવું, તે તથ્યનું અજ્ઞાન ગણાય. મધ્યકાઢનાં રાસ, ફાગુ, ‘પ્રબન્ધ’ જાતિપ્રકાર Literary Genre ઇતિહાસિક ઘટનામૂલક ઘટકઅંગો, અન્તરઅઙ્ગ વિષયવસ્તુ-બહિર્અઙ્ગ નિરૂપણ-માઢઢું કે એનું નિર્વહણ, એની રજૂઆતનું સ્વરૂપ, હસ્તપ્રતરૂપે મઢતો

मूळ आधाररूप कृतिपाठ अने तेनी रजुआत - Performance माटेना पाठ (text) वच्चेनो केटलोक भेद : आ सन्दर्भे हजु आजे पण अभ्यासीओमां ज कोइ स्पष्टता नथी. कण्ठप्रवाहनां लोकमहाकाव्योनी सुदीर्घ परम्परा अपभ्रंशोत्तरकाळनी मध्य, उत्तर, पश्चिमक्षेत्रनी विविध नवी नवी जन्मेली आर्यभाषाओमां हती, जे 'आल्हा', 'ढोलागान', 'बगडावत-कथा' (अेनुं भीलीरूप गुजरांनो अरेलो), 'पाबूजीकथा' (अेनुं भीलरूप राठोरवारता), रामकथा-कृष्णकथा-पाण्डवकथा-नाथकथा वगेरेना अनेक स्थानिक जाति-बोलीगत रूपान्तरो दशमी सदीथी चौदमी सदी सुधीना ४०० वर्षना सुदीर्घ गाळामां प्रवर्तता हता ने जेनां नहोतां तो लिखित प्रवाहमां कृतिरूप बंधायां के नहोतां तो लिखित प्रवाहमां महाकाव्य दाखल कोइ वृत्तिनी रचनानां उद्यम-साहस ! आथी, नवी जन्मेली आर्य भाषाओ New Indo-Aryan Languages मां लोककाव्य हतां ज नहीं, आवुं ज धारी-मानी-स्वीकारी लेवामां आव्युं. आनुं मूळ कारण अे के, आ बधुं ज स्पष्ट रूपमां जाणवानी लिखित दस्तावेजी सामग्रीने, अे संस्कृतमां ज मीमांसानां रूपमां लखायेली होवाने कारणे, अे बधी ज परम्पराओ संस्कृत भाषानी मानी लेवामां आवी. संस्कृतना अभ्यासीओए जे अभ्यास कर्या ते सहज छे के संस्कृतनी ज परम्पराने जाणता होय, मध्यकालीन लिखित परम्परा के लोकसाहित्य तरीके वर्गीकृत थई गयेली कण्ठपरम्पराने जाणता न होय. मल्टी डायमेन्शनल, मल्टी डिसिप्लिनरी अेप्रोच ने कम्पेरेटिव स्टडीनुं महत्त्व प्रमाण्या पछी पण, आपणा अभ्यासमां केन्द्रमां तो मात्र सम्बन्धित लिखित ने प्रशिष्ट मनातुं साहित्य ज रह्युं ! अे पण एकांगी- 'साहित्य' अेटले शब्दाश्रयी कला. अे कलाने आपणा पूर्वना मीमांसकोअे क्यारेय आवी मर्यादित मानी नथी, अेना दृश्य-श्रव्यरूपने, रजुआतना माध्यमने पण दृष्टिमां राख्यां छे अने 'साहित्य' कलाना शब्दाश्रयना अंगने मूळ ने मुख्य मानवा छतां, अेनी कृतिनी रजुआतमां संगीत, नाटक, नृत्यनो संयोजित विनियोग थाय छे, ते दृष्टिमां राखे छे. 'संगीत' अे पर्याय ज 'म्युझिक' (to muse, आनन्द आपवो) नी अपेक्षाअे विशेष सूक्ष्म ने सूचक छे. न केवळ स्वर, न अेना संयोजननुं स्वरूप, परंतु 'नृत्येन, गीतेन, वाद्येन सहितम्' अे आ पर्यायने बांधे छे. नाटकमां, रसतत्त्व, अेनुं मनोवैज्ञानिक पासुं, 'औचित्य' अेना व्यवहार सामग्रीना विनियोग, उपयुक्तताने, 'गुण' अेना समग्र समन्वित

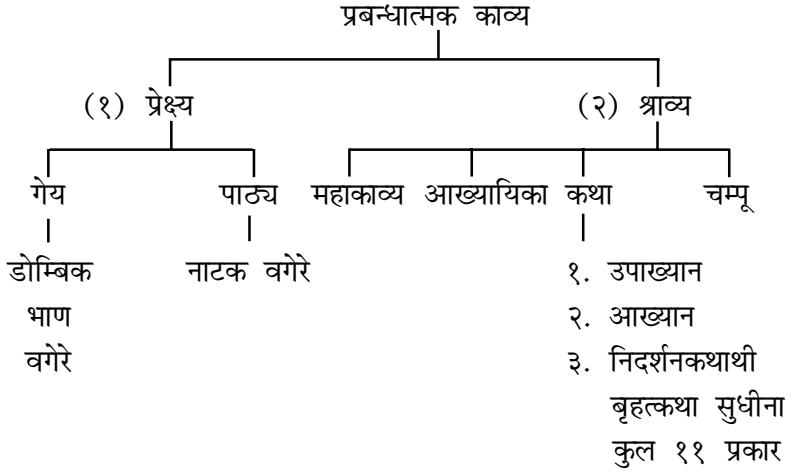
કલાના રૂપને, ‘દોષ’ એનાં ભયસ્થાનને-ક્યાં જવું, ક્યાં ન જવું, thus far and no further ના સીમાડાને. Line of demarkation -ચોક્કસ રીતે ને રૂપે બાંધે છે. કલાસ્વરૂપની સમગ્રતા - totality, બહુઆયામી - Multidimensional - સ્વરૂપને દૃષ્ટિમાં રાખીને ચાલે છે. આમ, પૂર્વની કલામીમાંસા વિકસિત ને પૂર્ણ રહી છે.

ભરતાદિ પછી સમયાન્તરે વિવિધ ગ્રન્થો રચાયા એમાં સર્જનમૂલ, કૃતિનાં ઘટકઅંગો અને ભાવન-મૂલ્યાંકનની પ્રક્રિયા, એનું સ્પષ્ટ રૂપ પ્રાચીન ગ્રીક અને ભારતીય આર્ય પરમ્પરામાં બંધાયાં. વિવિધ કાલના ગ્રન્થોમાં કલાનો, એની વિકસતી વિભાવનાના બન્ધાતા-વિકસતા જતા રૂપમાં આલેખ મૂર્ત થયો છે. જ્યાં કેટલુંક નવું કે વિશેષિત આવ્યું એને આપણે નવોન્મેષ કે દૃષ્ટિપૂર્ણ અભિનવ સિદ્ધાન્ત પ્રસ્તુતીકરણ-સ્થાપન તરીકે સ્વીકાર્યું અને જે મીમાંસકોએ સૂત્રાત્મક રૂપમાં પૂર્વ સંચિત સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ કર્યું તેમનો ‘સમન્વય-કાર’માં સમાવેશ કર્યો. આ દૃષ્ટિએ મમ્મટ અને હેમચન્દ્રને સમન્વયકાર તરીકે વિશેષતઃ ઓઢાવ્યા-ઓઢાવ્યા. પૂર્વસંચિતનું નવનીત સૂત્રબદ્ધ કરવું, એ સમન્વયકારનું મુખ્ય કાર્ય મનાતું આવ્યું છે, ત્યારે વિશેષ ધ્યાન એ બાબત પર રાખવાનું જોઈએ, કે આ વર્ગના મીમાંસકો અને તેમના ગ્રન્થો માત્ર સારસંક્ષેપ કે દોહન નથી જ. એમાં એમની પોતીકી દૃષ્ટિ, સૂઝ ને કેટલીક આગળ જોવા ન મળતી હોય તેવી સ્થાપના પળ હોય છે. કથાનું દૃષ્ટાન્ત આપીને સ્પષ્ટતા કરીએ તો ‘હંસાવતી’ની કથાના અસાદૃશ્ય આરમ્ભને તે શિવદાસ સુધી ને તેથી પળ આગળ જે કથાકૃતિઓ રચાઈ, હંસ-વત્સ પર જૈન સ્ત્રોતમાં અનેક રાસરૂપ રચનાઓ થઈ કે પછી માધવાનલ, મારુદોલા, સદેવંત-સાવર્લિંગા, નલકથા, સગાલશાકથા ને બીજી એવી અનેક કથાઓ પર સમય-સમયે જે અનેક કૃતિઓ રચાઈ તેમાં અનેકની એક કથા, એના એ જ સ્વરૂપમાં નથી આવી. ભાષા અને સામાજિક પરિસ્થિતિમાં જે પરિવર્તનો આવ્યાં, એટલાં જ નવી કૃતિમાં છે એવું નથી. આ ઉપરાન્ત પળ એ કથાઓ પાછળ રહેલા રચનાહેતુ, સમકાલીન કળપરમ્પરાનાં ઉમેરણ-સંવર્ધન-રૂપાન્તર અને ખાસ તો એના નિરૂપકનું દૃષ્ટિબિન્દુ, પ્રચલિત એવી કથામાંથી પળ નવી જ એવી કૃતિરૂપ રચના કરે છે. એને કર્તાની સર્જકતા, કલ્પકતા, દૃષ્ટિબિન્દુ - point of view ને કેટલુંક નવું જ અર્થદર્શન

જૂની કૃતિને નવું જ સર્જક રૂપ આપે છે. પ્રત્યેક રચના આ દૃષ્ટિએ માત્ર Old wine in new bottle નથી, ‘વાઈન’ને ‘વિન્ટાઈઝ’ (આથો) પળ જુદાં હોય છે. આવું જ મીમાંસાનાં સૂત્રાત્મક અને સમન્વિત મનાતાં રૂપમાં છે. બધું સારરૂપે સૂત્રબદ્ધ કરવામાં મમ્મટાચાર્યની પોતાની આગવી દૃષ્ટિ છે, હેમચન્દ્રાચાર્યની પણ એમ આગવી દૃષ્ટિ છે. સમન્વયકાર માત્ર સારદોહન, સંક્ષેપ આપતો નથી; પોતાનાં જ્ઞાનપરિશીલન, સ્વાધ્યાયે એને જે કેટલુંક નવું લાધ્યું છે, તે એના કેન્દ્રમાં છે. હેતુ માત્ર જે ચર્ચિત છે તેને સૂત્રબદ્ધ કરવાનો જ નથી, જે કેટલુંક સ્વીકાર્ય છે, જે કેટલુંક અસ્વીકાર્ય છે ને કેટલુંક એકદમ નવું ને જૂદું છે, તે એના કેન્દ્રમાં છે. દૃષ્ટાન્તથી કહીએ તો કાવ્ય-પ્રયોજનમાં મમ્મટને **યશસે, અર્થકૃતે, વ્યવહારવિદે, શિવેતરક્ષયે** દૃષ્ટિમાં આવે છે, ‘આનન્દ’ ઉપરાન્ત, જ્યારે હેમચન્દ્રાચાર્યને ‘**અર્થકૃતે, વ્યવહારવિદે, શિવેતરક્ષયે**’ સ્વીકાર્ય નથી. એમના મતે કાવ્યનાં આનન્દ, યશ અને પ્રીતિપૂર્ણ ઉપદેશ મુખ્ય છે. આ તો સ્પષ્ટતા માટેનું એકમાત્ર દૃષ્ટાન્ત છે. આ રીતે જ રસ, ભાવ, દોષ, ગુણ, અલંકારમાં પણ મીમાંસક તરીકેની એક પોતીકી મુદ્રા છે. અને વિશેષ છે તે જે જે સાહિત્ય-પ્રકારો, જાતિઓ, સ્વરૂપો વગેરેમાં ભરત, કુન્તક, અભિનવગુપ્ત, આનન્દવર્ધન, મમ્મટ, મહિમ ભટ્ટ, ધનંજય દ્વારા જે કંઈ કહેવાયું-ચર્ચાયું એનું પશ્ચિમ ભારતના મારુ-ગુર્જર ક્ષેત્રમાં દશમી સદીમાં જે રજૂઆતમાં પ્રતીત થતું વિશેષ રૂપ છે, તેનું જ કેટલુંક નવું જે અન્યની મીમાંસામાં નથી તે છે. એ તો જાણીતું જ છે કે માલ્લાના ગુજરાત માટેના હીનભાવ-વચનમાંથી જન્મેલો ‘તોલાઙ્ગુલો, વધૂમુખ-વિશ્વમાળો, શ્રેષ્ઠમુખો’ હોવાનો ગુજરાત-ગુજરાતીતા પર તિરસ્કારનો ભાવ છે તેનો જ જવાબ હેમચન્દ્રાચાર્યની અનુશાસન-ત્રયી છે. આમ છતાં કેવળ વિદ્યાને જ વરેલા આ શીલવાન મીમાંસકે ભોજ વગેરેનો છોછ નથી રાખ્યો. એમનાં પણ ઉદ્ધરણો એમણે ચર્ચ્યાં છે.

‘કાવ્યાનુશાસનમ્’ અને સ્વોપજ્ઞટીકા ‘વિવેક’ હેમચન્દ્રાચાર્યના મુખ્ય મીમાંસાગ્રન્થો છે. ‘કાવ્યાનુશાસનમ્’ના કુલ ૮ અધ્યાયમાં, ૨૦૮ સૂત્રોમાં ૧. કાવ્યલક્ષણ, ૨. રસ, ૩. દોષ, ૪. ગુણ, ૫. અલંકાર (શબ્દ), ૬. અર્થાલંકાર, ૭. નાટ્ય અને ૮. પ્રબન્ધાત્મક કાવ્યભેદની સ્થાપના-ચર્ચા તેઓએ કરી. એ પછી વિશેષ ચર્ચા ૧. અલંકારચૂડામણિ અને ૨. કાવ્યાનુશાસન પરની ‘વિવેક’ નામની ટીકામાં કરી. અહીં કથાસન્દર્ભે, ખાસ કરીને મધ્યકાલીન લિખિત

પરમ્પરાની ગુજરાતી કથાઓ અને કણ્ઠપરમ્પરાની લોકકથાના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનો અધ્યાય - ૮ છે, તેથી, તેની વિગત ક્યાં-કેટલો-કેવો પ્રકાશ પાડે છે તે ઉત્તરાર્ધમાં જોડાશે. વિશેષ સૂઝ ને દૃષ્ટિપૂર્ણ, કેટલીક દૃષ્ટિએ તો અભૂતપૂર્વ એવું ‘પ્રબન્ધ-કાવ્ય’નું વર્ગીકરણ છે. એને આલેખના રૂપમાં આરમ્ભે જોડાશે :

અહીં કથાવિષયક સમગ્રદર્શી વિભાવના અને વર્ગીકરણની દૃષ્ટિએ લગભગ છેવટનું અને સર્વને સ્વીકાર્ય બને એવું સૂત્રબદ્ધ એવું કાર્ય હેમચન્દ્રાચાર્ય દ્વારા સિદ્ધ થયું છે. કથાના પ્રકારોની ચર્ચા અગ્નિપુરાણ, અમરકોશ, અલङ્કાર-સङ्ગ્રહ, કાવ્યાલङ્કાર વગેરેમાં મળે છે. ભામહ, વિશ્વનાથ, આનન્દવર્ધન, દણ્ડી વગેરેએ પાયાની ચર્ચા પૂર્ણ કરી છે, પરંતુ તેમાં ક્યાંય હેમચન્દ્રાચાર્યના વર્ગીકરણમાં છે તેવું, યુરોપીય-ઈરાની-ભારતીય એ ત્રણે આર્યપરમ્પરાની પ્રાચીન-કથાઓનું, એના પ્રકાર અને વસ્તુગત ભેદ તથા રજૂઆત જેવાં બધાં જ મુખ્ય અંગો હસ્તામલકવત્ બનતાં નથી. કથા અને આખ્યાયિકાના સ્થૂળ ભેદમાં જ ક્યાંક ચર્ચા અટકાઈ જતી હોય એવું પણ લાગે છે. અહીં ‘પ્રબન્ધાત્મક કાવ્ય’એ જાતિસંજ્ઞા જ, કથાના ગેય, અભિનેય અને નૃત્ય એવા ત્રણેને યોગ્ય વર્ગમાં સ્થાપે છે.

અહીં અધ્યાય-૮ના આરમ્ભે જ કાવ્યને ‘પ્રેક્ષ્ય’ અને ‘શ્રાવ્ય’ એમ બે

પ્રકારોમાં વહેંચે છે. અહીં ‘પ્રબન્ધ’નો અર્થ ‘જે કૃતિમાં કોઈ એક મુખ્ય કથા આદિ, મધ્ય અને અન્તથી, ગદ્યમાં વા પદ્યમાં, ક્વચિત્ ઉભયમાં પણ આલેખવામાં આવી છે તે ? એમ અધ્યાહૃત છે, પરન્તુ પાયામાં છે. આ દૃષ્ટિએ રાસ, આખ્યાન, પદ્યવાર્તા-કથાનો પણ જ્યાં આશ્રય છે તેવા ઋતુકાવ્યો (ફાગુ-બારમાસી) વગેરેનો પણ સમાવેશ થાય છે. ગણપતિ કાયસ્થે માધવ અને કામકન્દલાની પ્રેમકથા ૨,૫૦૦ દુહાઓમાં લખી તેને, આ અર્થમાં જ ‘માધવાનલ-કામકન્દલા-દોગ્ધકપ્રબન્ધ’ એવા કૃતિનામે ઓળખાવી. પૂર્વેના અને પછીના જૈનસ્તોતના રચયિતાઓએ ગેય, ઢાઢની દેશીઓમાં જે જે કથાઓનાં આદિ-મધ્ય-અન્ત બાંધ્યાં તેને ‘રાસ’ સંજ્ઞા આપી, પૌરાણિક કથાઓનાં પૂર્ણ ને સ્વતન્ત્ર કથાનકો ભાલણ-નાકર-પ્રેમાનન્દ વગેરેએ ગેયઢાઢમાં બાંધીને આપ્યાં તેને ‘આખ્યાન’ સંજ્ઞા આપી, જે અપભ્રંશકાળે પણ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. જેમણે મુખ્યત્વે મનોરઙ્ગક પ્રકારની કથાઓ વિશેષતઃ દુહા-ચોપાઈનો જ ઉપયોગ કરીને આપી તેમણે આવી રચનાઓને ‘અમુકના દુહા’ કે ‘અમુકની ચોપાઈ’ એવા નામે ઓળખાવી. છે તો આ બધાં જ રાસ, આખ્યાન, પદ્યવાર્તા ‘પ્રબન્ધ’ એટલે કે જેમાં કોઈ એક મુખ્ય કથા આદિ-મધ્ય-અન્તથી કોઈ એક કૃતિના રૂપમાં બાંધવામાં આવી છે, તેના જ પ્રકારો. પ્રબન્ધના જ આ સ્વરૂપગત ભેદ ધરાવતા પ્રકારો જુદા પડ્યા તે તેમાં પ્રયોજાયેલા છન્દબન્ધને કારણે. જેમાં માત્રામેઢના જ છન્દોમાં કેટલાક ઉમેરણ કરીને ગેય ઢાઢમાં વપરાતા હતા એવા ‘ઢાઢ’ કે ‘દેશી’ઓમાં જે જે કથાશ્રયી પ્રબન્ધો લખાયા, ગાન સાથે રજૂ થયા, તેને જૈન સ્તોતમાં ‘રાસ’ની અને જૈનેતર સ્તોતમાં ‘આખ્યાન’ની રચના તરીકે ઓળખ મઢી. રહ્યો ત્રીજો મોટો વર્ગ કથાઓનો, જે દુહા-ચોપાઈના સઢંગબન્ધમાં રજૂ થતી હતી ને એના કર્તાઓએ પોતે તો ‘દુહા’ કે ‘ચોપાઈ’ એવી સંજ્ઞા આપેલી, છેક શામઢ સુધી પણ કેટલાકે ‘અમુકનું આખ્યાન’ એમ પણ કહ્યું, તેને આધુનિક અભ્યાસીઓએ ‘પદ્યવાર્તા’ એવી સ્વરૂપ-સંજ્ઞાએ ઓળખાવી. આમ કરવામાં ‘પદ્યવાર્તા’ને ‘રાસ’ અને ‘આખ્યાન’થી જુદા પાડતી ઓળખ-સંજ્ઞાને, ‘સ્વરૂપ’ Literary Form તરીકે લઈએ, સ્વીકારીએ તો એમાં કશું ઓટું કે અયથાર્થ નથી, કેમકે, પદ્યવાર્તાને પણ ‘રાસ’ અને ‘આખ્યાન’થી જુદાં પાડતાં કેટલાંક લક્ષણો તો પરમ્પરામાં સિદ્ધ થયાં જ છે. પરન્તુ, અહીં, મધ્યકાઢના અભ્યાસીઓએ, લક્ષમાં રાખવાની જરૂર એ હતી કે આ ત્રણે સ્વરૂપો છે તો ‘પ્રબન્ધકાવ્ય’ના ભિન્ન

ભિન્ન પ્રકારો અને વર્ગો. ‘પ્રબન્ધ’ આમ, હેમચન્દ્રાચાર્યે જે રીતે મૂકી આપ્યું છે એ રીતે તો એક મુખ્ય વર્ગ છે, જાતિ-પ્રકાર છે.

આ ધ્યાનમાં ન રહ્યું ને કાન્હડદે-પ્રબન્ધ પર જ ધ્યાન રહ્યું અને અપભ્રંશકાળમાં તથા પછી કુમારપાલ વગેરે ઐતિહાસિક પાત્રોવિષયક કથાશ્રયી રચનાઓ ‘પ્રબન્ધ’ નામે/શીર્ષકે ઓળખાઈ તેથી જે કથાનાં પાત્ર અને ઘટનાઓ ઐતિહાસિક મનાતાં હોય એમની કથાઓને જુદી પાડવા ‘પ્રબન્ધ’ને પળ રાસ, આખ્યાન, પદ્યવાર્તા જેવું ભિન્ન ને સ્વતન્ત્ર સ્વરૂપ માનીને ચાલવામાં આવ્યું, ચલાવી લેવામાં આવ્યું. એ ભિન્ન સ્વરૂપ જરૂર છે. રાસ અને આખ્યાનથી ઐતિહાસિક મનાતાં પાત્ર-ઘટનાનો આધાર લેતી કથાઓ જુદી પડે જ. પરન્તુ એને માટે ‘પ્રબન્ધ’ જેવો જાતિ માટેનો નિશ્ચિત થયેલો પર્યાય અપનાવતાં સેઝ્બેલ થાય. વઢી, ‘રણમલ-છન્દ’ ને એવી આ કુઢની બીજી ‘પવાડા’ની રચનાઓનું શું ? એ પળ પ્રબન્ધ ? ‘પવાડા’ના મૂઢમાં ‘પ્રવાદ’ છે, ‘પ્રબન્ધ’ નહીં. પવાડા દક્ષિણમાંથી, મહારાષ્ટ્રમાંથી આવેલ પ્રકાર અને સંજ્ઞા છે. મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશ સાથે એનો સીધો અનુબન્ધ છે. મરાઠા/આક્રમણો અને શાસનના ગાઢમાં, દક્ષિણ ગુજરાતમાં આદિવાસી બનીને વસી ગયેલી મહારાષ્ટ્રી-ખાનદેશની બોલી બોલનાર દ્વારા તથા મરાઠીમાં કોઈ વિજેતાને બિરદાવતા ‘જીતગેલા’ ટુક ધરાવતી રચનાઓ ‘પવાડા’ તરીકે ગવાતી હોવાને કારણે ગુજરાતમાં પળ આ પર્યાય પ્રયોજાતો થયો. દક્ષિણ ગુજરાતની આદિવાસી પરમ્પરામાં સીતાનો પવાડો છે. સીતાજીનો સમાવેશ પૌરાણિક પાત્રમાં થાય, ઐતિહાસિક યુગના આરમ્ભ પહેલાના સમયગાઢમાં, ઇતિહાસમાં નહીં. છતાં એ રામકથાની કળપરમ્પરાની આદિવાસી રચનામાં જ સીતાનો પવાડો એવો પ્રયોગ થયો છે. જાતિના વીરની બિરદાવલી ગાવી, એની જીતને ગાનથી વધાવવી એ બૃહત્ એવા આર્યકુઢની જાતિનો પ્રચલિત, પરમ્પરાગત પ્રકાર છે, જેનો કુઢમૂઢગત જાતિપ્રકાર રીતે સમ્બન્ધ ‘આખ્યાયિકા’ સાથે છે, ‘કથા’ સાથે નહીં. પરન્તુ ‘પ્રબન્ધ’માં એ બને છે - પ્રબન્ધની જે મૂઢભૂત જાતિ-પ્રકારની ઓળખ છે ત્યાં. જેને છન્દ, અષ્ટક, પવાડો વગેરેથી ઓળખાવી છે તે રચનાઓના જ કુઢમાં બિરદાવલી, પ્રશસ્તિ Ballad, Heroic poetry નો સમાવેશ થાય છે અને એમાંથી જ કાઢક્રમે Folk-epic, Semi-Literary epic અને પ્રશિષ્ટ મનાતાં Classical epic વિકસ્યાં છે. હેમચન્દ્રાચાર્યે અધ્યાય ૮/૫, સૂત્ર ૨૦૦માં પહેલો જ સમાવેશ સાહજિક ક્રમે મહાકાવ્યનો કરી સૂત્ર ૨૦૧

(८/६)માં महाकाव्यनुं लक्षण बांधतां जणाव्युं छे के महाकाव्य मुख्यत्वे संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश तथा ग्राम्य भाषामां रचाय छे. अहीं नोंधपात्र छे ते ‘ग्राम्यभाषा’ अटले के मारु-गूर्जरमां बोलाती लोकबोली. ई. ८५०मां गुजराती जन्मी चूकेली अने ‘कुवलयमाला’मां आ प्रदेशमां वसता लोकोमां अमे, तमे, भलु, बोलातुं लिखित दस्तावेजी रूपमां मळे छे. ऐनो अर्थ ऐ के हेमचन्द्राचार्य अने सिद्धराजनी व्यवहारभाषा तो बोलाती गुजराती ज हती, मारु-गूर्जर हती. ऐमां साहित्य पण रचवानी परम्परा न हती ऐथी संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंशमां रचायुं. परन्तु हेमचन्द्राचार्य ज्यारे महाकाव्य अंगे सूत्र २०१मां **‘पद्यं प्रायः संस्कृतप्राकृतापभ्रंशग्राम्यभाषानिबद्धं’** ऐम लखे छे तेनो अर्थ ऐ के ते समये जे मारु-गूर्जर Old Western Rajastani हती ऐमां पण ‘वृत्तसर्गाश्वास-सन्ध्यवस्कन्दबन्धं सत्सन्धि शब्दार्थवैचित्र्योपेतं’ ऐवां महाकाव्यो रचातां हतां. अहीं ज स्पष्ट थशे के आचार्यश्रीऐ मात्र लिखित अने प्रशिष्ट मनाती महाकाव्यनी परम्पराने ज दृष्टिमां राखीने सूत्रबद्ध नथी कर्युं, बोलाती बोली वा भाषानी तत्कालीन प्रवाह-परम्पराने पण दृष्टिमां राखी छे. अहीं जेने Folk-epic के बारोटी परम्परानुं Semi-literary epic कहीऐ छीऐ, Heroic Narrative तरीके उल्लेखीऐ छीऐ तेनो ज निर्देश ने सूत्र-व्याख्यामां समावेश छे. आचार्यश्रीने ऐमना समयनी जीवती लोकपरम्परानो प्रत्यक्ष परिचय अने ऐनुं पण साहित्यिक मूल्य स्वीकृत न होत तो ऐमणे पण बीजांनी जेम, आवी लोक-परम्पराना साहित्यने मीमांसाग्रन्थमां समाविष्ट कर्युं न होत ! आ कारणे तथा अपभ्रंश-व्याकरण निमित्ते दृष्टान्तमां लोक-कण्ठपरम्पराना दुहाओ मूक्या छे. (आथी ज आ लखनारे ऐना गुजरातीमां लखायेला सर्वप्रथम Folkloristics, लोकविद्याविज्ञानमां, लोकविद् folkloristमां हेमचन्द्राचार्यने गुजरातना आदि लोकविद्याविद् तरीके दर्शाव्या छे.) लोकपरम्परानां विविध लोकमहाकाव्यो, जेनो आरम्भमां निर्देश कर्यो छे, तेमां ‘सर्ग’ माटे ‘साक’नो प्रयोग थाय छे. आ शब्द वैदिक-काळनो छे. ‘रुद्राष्टाध्यायी’ना त्रीजा अध्यायना पहिला ज मन्त्रमां ‘शतम् सेना अजयत् साकम् इन्द्रः’ सो सो योद्धाओ धरावती सेना पर विजय प्राप्त करवो ते इन्द्रनुं पराक्रम छे. आने आधारे ज जातिने उगारनार विजेता वीर माटे ‘ऐके हजार’ प्रयोग आजे पण थाय छे. अने आवा वीरनी ‘साक’ अटले के पराक्रमगाथाने ‘निहालदे सुलतान’ जेवा लोकमहाकाव्यमां

‘સાકા’ તરીકે ઓઝાવાવી છે. સર્ગ, લમ્બક, લમ્બક, સાક, તરઙ્ગ - વગેરે મધ્યમ કદની તથા મોટી કથાઓના ખણ્ડો કે વિભાગ માટે ચર્ચાય છે. આમ, ‘કાન્હડદેપ્રબન્ધ’ને અન્ય આધારે વીરગાથા માટે ‘પ્રબન્ધ’ કે પછી ‘પવાડો’ વાપરીએ છીએ, તે આ દૃષ્ટિએ સંશોધનપૂર્ણ પુસ્તક ચર્ચા-વિચારણા-નિરાકરણ માગે છે ને તેમાં હેમચન્દ્રાચાર્યના આઠમા અધ્યાયને દૃષ્ટિમાં રાખવો ઉપયોગી બનશે. નાટક, રૂપક વગેરેની પણ ચર્ચામાં અનેક પ્રકારો એવા છે, જેમાં તે કાઢની ગુજરાતની પ્રશિષ્ટ ને લોક બન્ને રઙ્ગમંચીય કલાઓને એનાં મૂલ સાથે જાણવાની મહત્ત્વની સામગ્રી છે.

અધ્યાય : ૮નું એક નવું, દૃષ્ટિપૂર્ણ અને સંશોધનમાં ખૂબ જ અનિવાર્ય રૂપમાં ઉપયોગી કાર્ય છે તે ૧. ઉપાખ્યાન અને ૨. આખ્યાન પછીના કુલ નવ (૯) કથાપ્રકારો ૩. નિર્દર્શન ૪. પ્રવલ્લિકા ૫. મન્થલ્લિકા, ૬. મણિકુલ્યા છે. પછીના ૯ સકલકથા ૧૦ ઉપકથા અને ૧૧ બૃહત્કથા પણ કથાનકના કદ વગેરેની દૃષ્ટિએ તથા સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનાં છે.

‘આખ્યાન’ સન્દર્ભે સૂત્ર ૨૦૩ અનુષ્ટુપે લખ્યું છે : ‘પ્રબન્ધમધ્યે પરબોધનાર્થ નલાદ્યુપાખ્યાનમિવોપાખ્યાનમભિનયન્ પઠન્ ગાયન્ યદેકો ગ્રન્થિક : કથયતિ તદ્ ગોવિન્દવદાખ્યાનમ્’. પ્રબન્ધ-એટલે કે ગદ્ય કે પદ્યમાં બન્ધાયેલી કથાની કૃતિ. એટલે કે મહાભારત વગેરે. એમાં અન્યને બોધ આપવા માટે જે કથા કહેવાતી હોય તેને કોઈ એક ગ્રન્થિક સ્વતન્ત્ર કૃતિના રૂપમાં બાંધે અને અભિનય, પઠન, ગાન સાથે / માટે ગ્રન્થમાં બાન્ધે - આવી કથા તે આખ્યાન. ભાલળથી આરંભી પ્રેમાનન્દ સુધીના આખ્યાનકારોની રચનાઓમાં જે છે તે આ સૂત્રમાં છે. એનો અર્થ એ છે કે દશમી-અગીઆરમી સદીમાં ‘આખ્યાન’ છે. આવી કૃતિના પદબન્ધમાં ગેય દેશી ઢાઢ ક્યારે વપરાતો થયો, એના કડવકના અંગે કયા કયા તબક્કે વિકસ્યા : આ બાબત વિશેષ સંશોધન માગે છે, પરન્તુ ગુજરાતીના જન્મના સમયે અપભ્રંશમાં તેમજ આચાર્યશ્રીનો જ બોલી માટેનો પર્યાય પ્રયોજીને કહીએ તો ગ્રામ્યભાષામાં ‘આખ્યાન’ હતું. એનો જ વિકાસ પછીના તબક્કે થયો.

કથાની આન્તર-સામગ્રી Content of the tale અને તેનું કૃતિમાં બંધાતા રૂપની-એટલે કે Form-દૃષ્ટિએ નિર્દર્શન, પ્રવલ્લિકા, મન્થલ્લિકા,

મણિકુલ્યા અહીં પહેલી જ વખત ચર્ચાયા જણાય છે. અગાઉ ક્યાંય આ વિશે કેટલુંક લખાયું હોય તે આ લખનારના ધ્યાનમાં ન હોય તેવું બને. પરંતુ કથાને, આ રીતે એના કથાગત રૂપને અને એના પ્રયોજિત રૂપને આધારે વર્ગીકૃત કરવાનું કાર્ય હેમચન્દ્રાચાર્ય પહેલાં થયું લાગતું નથી. ‘કાવ્યાનુશાસનમ્’ અને ‘વિવેક’માં કેટલાંક દૃષ્ટાન્તો છે. પછીની ગુજરાતી કથાની કૃતિઓમાં આ પ્રકારની કથાઓ વિશેષ લખાઈ છે. કથાનું આ વર્ગીકરણ, એનું કથાનકજન્ય આન્તર-સ્વરૂપ અને કથા-કથાને જોડતી ભૂમિકાકથાની પદ્ધતિ : અહીં સૂત્રબદ્ધ બની છે. મધ્યકાલીન કથાઓ ઉપરાન્ત લોકકથા Falktale માટે પણ આ પ્રકારો અભ્યાસોપયોગી છે.

નીતિ કે વ્યવહારજ્ઞાન માટે જ્યારે પશુ, પક્ષી કે અન્ય નિમ્નપાત્રનું કથાવૃત્તાન્ત પ્રયોજાય ત્યારે એને નિર્દર્શન કહેવાય. એના દૃષ્ટાન્તમાં **પંચતન્ત્ર** અને **કુટ્ટનીમત** દર્શાવ્યા છે. અહીં Animal Story પ્રાણીકથા, Fable અને Parable બન્નેનો સમાવેશ છે. ‘ફેબલ’માં નીતિઉપદેશ માટે જે દૃષ્ટાન્તરૂપ કથા કહેવાય તે Animal Story છે. એમાં પાત્રસ્થાને પશુ, પક્ષી વગેરે છે. આવી જ નીતિકથારૂપે, દૃષ્ટાન્તરૂપ કથામાં પ્રાણીને બદલે માનવ જ પાત્રરૂપે હોય તો એને ‘પેરેબલ’ કહેવાય. ઈસપની કથાઓ ‘ફેબલ’ છે, ટોલ્સ્ટોયે લખેલી બોધકથા ‘પેરેબલ’ છે. માણસને જોડે જોડેને અન્તે કેટલી જમીન જોડે, એની કથા ટોલ્સ્ટોય આપે છે. સાંજનો સૂરજ ઢલે ત્યાં સુધીમાં જેટલી ભૂમિ પર દોડી વળે એટલીનો માલિક : આ માટે લોલુપ મોહવશ એટલું દોડે છે કે અન્તે સૂરજ ઢલે છે ત્યારે એ પણ થાકાતિરેકે ઢલી પડે છે ને બે ગજ જમીન-કબર માટેની ! સ્પષ્ટતઃ અહીં બોધકથા છે. નીતિ કે બોધ માટે દૃષ્ટાન્તરૂપે કહેવાતી કથા તે નિર્દર્શનકથા, દૃષ્ટાન્તકથા.

અહીં કોઈને પ્રશ્ન એ થાય કે કુટણીએ કહેલી કથાને આ વર્ગની કેમ કહેવામાં આવી ? નીતિદૃષ્ટિએ, માનવ છતાં પશુવત્ હોવાને કારણે ? મૂળ કૃતિ જાણતા ન હોય તો આવો પ્રશ્ન થાય. ‘કુટ્ટનિમતમ્’માં એક યુવાન વારાઙ્ગના કુટણીની પાસે આવી કહે છે : ‘મારી પાસે કોઈ નવો, યુવાન, સમૃદ્ધ પુરુષ એક વખત આવે છે. કોઈ કાચમી મને પાઠનારો, પોષનારો, ચાહનારો નથી. આવો ગ્રાહક કેમ પામવો ?’ આ મતલબની પૃચ્છાનો જવાબ આપતા

અનુભવવૃદ્ધ કુટુંબી, પ્રયોજિત મનોવિજ્ઞાન Applied Psychologyનો ઉપયોગ કરીને કહે છે : ‘બધા આવે છે એક વખત નાવીન્ય માટે ! વારાઙ્ગનાગૃહે આવનારને ગૃહ, પત્ની, ગામ બધાની ઉપરવટ જઈ આવવું પડે છે. દરેક વખતે કંઈ માણસ આવાં વિધ્નોની ઉપરવટ થઈને ન આવે !’ યુવાન વારાઙ્ગના પૂછે છે : ‘ઉપાય શો ?’ કુટુંબી કહે છે : ‘આવનારને, માત્ર નાવીન્યથી એકવાર સાહસ કરીને આવનારને લાગવું જોઈએ કે એને મન-હૃદયથી ઉત્કટતમ રૂપે ચાહનાર, પ્રેમ કરનાર તો માત્ર તું જ છે. જો એની તું પ્રતીતિ કરાવી શકે તો જ તારો પ્રેમી બધા સામેનો કાયમી વિરોધ કરીને પળ તારી સાથે રહે.’ આમ કહી કાશીરાજ અને વારાઙ્ગનાની કથા કહે છે. પ્રેમ માત્ર કરવાની, દેખાડવાની વાત નથી. સામાને યાત્રી થાય એવું કરવાની આવડતની વાત છે. અહીં જોઈ શકાશે કે કેન્દ્રમાં એક વિચાર છે, સિદ્ધાન્ત છે, એને પુષ્ટ કરવા માટે કહેવાતી કથા છે તેથી તે નિર્દર્શન-કથા છે. આમ સૂત્રબદ્ધ એવા વાર્તાપ્રકારને સમજવા માટે, પુષ્ટ કરવા માટે જે કથાનું દૃષ્ટાન્ત અપાયું હોય, તે કથાને પૂરા સન્દર્ભ સાથે જાણતા હોઈએ ત્યારે જ મૂળ વાત પકડાય છે. આમ, દૃષ્ટાન્તકથા, નિર્દર્શનકથા ભારતીય પ્રાચીન-મધ્યકાલીન સાહિત્યનો વ્યાપક પ્રકાર છે, જે તેના ‘હેતુ’ની દૃષ્ટિએ વર્ગીકૃત છે. કોઈ વાત, વાદ, દૃષ્ટાન્તને પુષ્ટ કરવા માટે જે કથા પ્રયોજાય તે નિર્દર્શન-કથા. આ બરાબર દૃષ્ટિમાં હોય તો જ ‘પ્રવલ્લિકા’નું સૂત્ર પકડાય. એ વિશે કહે છે :

‘પ્રધાનમધિકૃત્ય યત્ર દ્વયોર્વિવાદઃ’

કોઈ એકને રાખીને થતો બે વચ્ચેનો વિવાદ તે પ્રવલ્લિકા.

અહીં ‘પ્રધાનમ્ અધિકૃત્ય’નો અર્થ ક્યારેક ભૂલ-થાપ યાદગર છે. એ જ રીતે ‘વિવાદ’ પણ. ‘પ્રધાનમ્’ એટલે મુખ્ય ને મધ્યસ્થી એવી કોઈ વ્યક્તિ નહીં, પરંતુ ‘પ્રધાનમ્’ એવો કોઈ વિષય, કોઈ વાદ, કોઈ સિદ્ધાન્ત, કોઈ માન્યતા. અને ‘વિવાદ’ એટલે માત્ર વાતચીત કે દલીલ નહીં, પરંતુ પોતાના મત, વિચાર, વાદ, દલીલ વગેરેને પુષ્ટ કરતું નિર્દર્શન. પક્ષ ને પ્રતિપક્ષ બંને પોતપોતાના મતને પુષ્ટ કરતી દૃષ્ટાન્તકથા કહે, નિર્દર્શન-કથા કહે. એક પક્ષ એક કથા કહી એક વાત સ્થાપે તે તોડવા બીજો પક્ષ બીજી કથા માંડે, જે એના પક્ષને ટૂંક કરે ને સામેના પક્ષની દલીલનું યાજન કરે. આમ, આ

પ્રકાર નિદર્શન-શૃંગ્ખલા-સંયોજનનો છે. જે કંઈ કહેવાય, સ્થપાય કે રદિયો અપાય, તેને નિદર્શન દ્વારા પુષ્ટ કરવું પડે.

આના દૃષ્ટાન્તરૂપે અર્ધપ્રાકૃતમાં લખાયેલી ચેટક દર્શાવી છે. એ કથા પ્રકાશમાં નથી, પરંતુ જૈન અને જૈનેતર બંને સ્ત્રોતમાં ‘પ્રારબ્ધ વધે કે પુરુષાર્થ’ની કથા મળે છે. વિશેષ લાક્ષણિક ઉદાહરણ શામળની ‘ઉદ્ધમકર્મસંવાદ’ છે. એમાં એક પાત્ર કહે છે પ્રારબ્ધ જ મુખ્ય છે, પ્રતિપક્ષ કહે છે પુરુષાર્થ. એ બંને પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થને પુષ્ટ કરતાં દૃષ્ટાન્તો આપે છે. આમ, કેવળ વાદ, વાત, માન્યતાની અભિવ્યક્તિ નહીં, પરંતુ તેને પુષ્ટ કરતી દૃષ્ટાન્તકથા ને એની શૃંગ્ખલા અહીં રચાય છે. ‘ચિત્રકારદુહિતા’માં કે વેતાળ-પચીશી’માં જે પ્રશ્નગર્ભકથાઓ એક ભૂમિકાકથાને આધારે સંકળાતી જાય ને કથાનક વિકસતું જાય, એવી ભાત-પેટર્ન-છે. અહીં દલીલ છે, એને પુષ્ટ કરતાં નાનાં નાનાં કથાનકો વાર્તાનું કથાનક ઘડે છે. આમ આ પ્રકાર પ્રવહલિકાનો પેટા સંલગ્ન એકમ નિદર્શન-કથાનો છે.

‘મન્થલ્લિકા’ કથા પ્રકાર હાસ્ય-મજાકનો છે. એમાં ઉપહાસ પાછળ તિરસ્કાર, ઠુઠારી પાડવાની ભાવના પળ હોય; તો ક્વચિત્ અમુક જાતિ-વર્ગની ખાસિયતને નિમિત્ત બનાવીને હસાવવાનો પળ હોય. આવી કથામાં પુરોહિત, અમાત્ય, તાપસ વગેરે સ્થાનથી ઉચ્ચ વર્ગનાં ગણાતાં પાત્રોનો ઉપહાસ કરવાનો હોય. પ્રેતમહારાષ્ટ્ર ભાષામાં એટલે કે પૈશાચીમાં લખાયેલી ક્ષુદ્રકથા, ગોરોચના, અનન્નવતી વગેરેને દૃષ્ટાન્તરૂપે હેમચન્દ્રાચાર્ય દર્શાવે છે. તેમાં પ્રથમ બે પ્રકાશમાં આવી જણાતી નથી. ભરતકબત્રીશી અને વિનોદકથાનાં કથાનકોને આ પ્રકારમાં મૂકી શકાય. વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન એ ત્રણે ભારતીય આર્યધર્મની જુદી પડતી શાખાઓનાં સાહિત્યમાં સામા પક્ષને ઉદ્દેશીને આવી કથાઓ કહેવાતી થયેલી.

‘મણિકુલ્યા’નું લક્ષણ હસ્તામલકવત્ કરતું હેમચન્દ્રીય સૂત્ર છે : ‘યસ્યાં પૂર્વવસ્તુ ન લક્ષ્યતે પશ્ચાત્ તુ પ્રકાશ્યતે’ એટલે કે એમાં પૂર્વે જે ઘટના ઘટી ગઈ હોય તેનું કોઈ જ વીગત સાથે વર્ણન-નિરૂપણ થતું નથી, પરંતુ તે પછી કોઈ ચતુરાઈથી અનુમાન-સમ્ભાવનાદિના આધારે એ ઘટના કેવી રીતે ઘટી હશે, તેના પર પ્રકાશ પાડે છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય એના દૃષ્ટાન્ત તરીકે ‘મત્સ્યહસિતા’ દર્શાવે છે. સમ્ભવતઃ માછલીના હાસ્ય પાછળના રહસ્ય વિશેની

કથાનો અહીં નિર્દેશ થયો જણાય છે. ભાણામાં પિરસાયેલી મૃત માછલાની વાનગીનો રાણીએ ‘પરપુરુષનો તો હું સ્પર્શ પળ કરતી નથી’ એવાં કારણે અસ્વીકાર કરતાં મરેલી માછલી હસી પડી ! રાજાને થયું માછલી કંઈ હસે ? તે પળ મરેલી ? આનું કારણ શું ? આમ અહીં માત્ર પરિણામ છે, તેવું બનવાનું કારણ નથી. એના પર પ્રકાશ મન્ત્રી પાડે છે. રાજાએ આગ્રહપૂર્વક મન્ત્રીને હાસ્યનું કારણ પૂછતાં અન્તે મન્ત્રીને કહેવું પડ્યું કે જે રાણી પરપુરુષને ભોગવવા સ્ત્રીના વેશમાં પોતાના યારને રણવાસમાં સતત સાથે રાખે છે, તે મરેલા માછલાને પળ સ્પર્શ નથી કરતી એવું કહે છે તેથી મરેલો માછલો હસ્યો ! આ કથા ‘કથાસરિત્સાગર’ તથા અન્યત્ર જાણીતી છે.

‘મણિકુલ્યા’નો અર્થ છે કુલડીમાં છુપાવેલો મણિ. સાચા મણિને માટીના પાત્રમાં ગમે તેટલો ઢાંકીઢૂંબીછુપાવીને રાખો તો પળ સામાન્ય એવાં છિદ્ર કે સૂક્ષ્મ એવી તિરાડમાંથી પળ રત્નનું કિરણ બહાર તો આવે જ અને એને આધારે ચતુર વ્યક્તિ કુલડીમાં મણિ છુપાવ્યો છે, તે જાણી જ જાય. અર્થાત્ કોઈ પળ વ્યક્તિ ગમે તેટલો છાનોછૂપો ગુનો કરે, પરન્તુ એ ગુનાનું પરિણામ જોડેને, સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ અને તર્કને આધારે ચતુર વ્યક્તિ એ ઘટના કેવી રીતે બની હશે, તે ઝૂકેલી શકે. આધુનિક ડિટેક્ટીવ કથા એનું ઉદાહરણ છે. ચોરી કે ખૂન થયાં હોય ત્યારે એ કોણે કર્યું, ક્યારે કર્યું, એ ‘પૂર્વવસ્તુ ન લક્ષ્યતે’ પરન્તુ ચતુર ડિટેક્ટીવ જે કંઈ બન્યું છે તેનું નિરીક્ષણ કરીને તે કાર્ય કોણે કર્યું, કેવી રીતે કર્યું, તે પકડી પાડે - ‘પશ્ચાત્ તુ પ્રકાશ્યતે’. આવી કથાનું ઉત્તમ દૃષ્ટાન્ત ‘વસુદેવ-હિણ્ડી’માં આવતી ચારુદત્તની કથામાં છે. નદીકિનારે ફરવા ગયેલા ચારુદત્ત અને તેનાં મિત્રો ભીની રેતીમાં પડેલાં મોટાં પગલાં જુએ છે, ને થોડે જતાં પદચિહ્ન જણાતાં નથી. પરન્તુ આગળ જતાં કોઈ વૃક્ષ નીચે એ જ પગલાં જુએ છે, વૃક્ષની સપુષ્પ ડાઁ તૂટેલી છે, એક નાની અને બીજી મોટી એમ બે વ્યક્તિ છે તે સ્પષ્ટ થાય છે. આમ પૂર્વે જે કંઈ બની ગયું છે તે જાણમાં નથી. પરન્તુ પદચિહ્નો અને બીજાં નિરીક્ષણોને આધારે કોઈ આકાશચારી નદીમાં સ્નાન કરતી સુન્દરીને પોતાના યજ્ઞ પર બેસાડી લઈ ગયો છે, તે જાણમાં આવે છે.

ધર્મ, અર્થ, કામ કે મોક્ષ જેવા પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરવા માટે વૈચિત્ર્યયુક્ત

વૃત્તાન્તનું વર્ણન હોય તેને **પરિકથા** કહી શૂદ્રકકથા દૃષ્ટાન્તરૂપે દર્શાવી છે. આમાં પ્રેમ, સાહસ, શૌર્યની અનેક કથાઓનો સમાવેશ થાય છે. નરવાહનદત્ત, વસુદેવ, ધમ્મિલ, અગડદત્ત વગેરેની કથાઓનો આ પ્રકારમાં સમાવેશ થઈ શકે. વીરગાથા, સાહસશૌર્યગાથા, પ્રેમકથા વગેરે આ પ્રકારમાં આવે. ‘ફોકટેઈલ’ માટે વિશ્વમાન્ય એવા સ્થિત થોમ્પ્સને પણ લોકકથાના પ્રકારમાં મિથ, લિજન્ડ અને ફેરીટેઈલ મુખ્ય ગણાવ્યા છે.

મધ્યમ અને મોટા કદની કથાઓનું વિભાગીકરણ કે વર્ગીકરણ ખણ્ડકથા, સકલકથા, ઉપકથા અને બૃહત્કથામાં થાય છે. આમાં ખણ્ડ અને ઉપ તથા સકલ અને બૃહત્ બહુ નજીકના પ્રકારો છે. એમના વચ્ચેની ભેદ-રેખા અત્યંત સૂક્ષ્મ કે આછી-પાતળી છે. પરંતુ હેમચન્દ્રાચાર્ય આ ભેદ સચોટ રીતે, લાઘવથી સ્પષ્ટ કરી આપે છે. જે કથામાં પૂર્વપ્રચલિત અને પ્રસિદ્ધ એવા કથાનકના આદિ, મધ્ય કે અન્તના કોઈ અંશને જ રજૂ કરવામાં આવે તે **ખણ્ડકથા** કહેવાય. એનું દૃષ્ટાન્ત ઇન્દુમતીની કથા. પરંતુ વિવિધ કથાનકોને સાંકળીને સમ્પૂર્ણ કથાનક સિદ્ધ થાય તે **સકલકથા**. એનું દૃષ્ટાન્ત સમરાદિત્યકથા. કોઈ પ્રસિદ્ધ કથાના કોઈ એક પાત્રને કેન્દ્રમાં રાખી કથાનું સ્વતંત્રરૂપમાં આલેખન થાય તે **ઉપકથા**. એનું દૃષ્ટાન્ત ચિત્રલેખા. અને કોઈ મોટી કથાને વિવિધ લક્ષ્યકમાં વિભક્ત કરી એમાં મુખ્ય પાત્રની અનેક ઘટનાઓ સાથે અન્ય વ્યક્તિઓની ઘટનાઓ પણ સાંકળી લેવામાં આવે તે **બૃહત્કથા**. આનું દૃષ્ટાન્ત નરવાહનદત્તની કથા.

‘કથા’ સંદર્ભે હેમચન્દ્રાચાર્યના ‘કાવ્યાનુશાસનમ્’ના આઠમા અધ્યાયની સામગ્રીનું અહીં કેટલીક વીગત સાથે દર્શન કર્યું, ચર્ચા કરી, એથી સ્પષ્ટ થશે જ કે ગુજરાતી મધ્યકાલીન સાહિત્યના તેમજ એનાં જ કેટલાક અંગો-અંશો કળા પરમ્પરાના સાહિત્યમાં પણ ઊતરી આજ સુધી જળવાયાં તેનાં દશમી-અગીઆરમી સદીનાં મૂળને પણ વસ્તુનિષ્ઠ લિખિત દસ્તાવેજી રૂપની સામગ્રી છે. ગુજરાતની સાહિત્ય, સંગીત, નૃત્ય, નાટક જેવી કોઈ પણ કલાસંસ્કૃતિનાં ઉદ્ભવ-વિકાસને જાણવા માટે આ સ્ત્રોત જ પ્રમાણભૂત કહી શકાય. ગુજરાતની કલા-સંસ્કૃતિનાં મૂળ તો પ્રાચીનતમ છે જ. ૧૮ થી ૨૨ લાખ વર્ષ પૂર્વે પણ ગુજરાત પ્રદેશમાં માનવવસવાટ હતો એના પુરાતત્ત્વીય પુરાવા મળ્યા છે. એટલી

જૂની નિગ્રોઇટ જાતિની અશ્મીભૂત માનવ ખોપડી મઢી છે. પછીના તબક્કાની કેટલીક વિગતો વેદ, પુરાણ અને જૈન સ્રોતના પ્રાકૃત ભાષાના ગ્રન્થોને આધારે તારવી શકીએ છીએ. પરન્તુ એમાં અનુમાન, નિગમનનો આધાર અનિવાર્ય હોવાથી કોઈ ચોક્કસ વીગતને ‘તથ્ય’ના રૂપમાં તારવવું પ્રમાણમાં મુશ્કેલ છે. પરન્તુ ઐતિહાસિક યુગમાં પ્રવેશીએ છીએ, યાસ તો ઓછામાં ઓછું ગુજરાતીનું ભાષા-બોલી તરીકેનું મૂળ બંધાતું આવ્યું એ નવમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી તો ગુજરાતની કલા-સંસ્કૃતિને જાણવાનું શક્ય છે. આઠથી દશ સુધીનો ગાળો જ એવો છે કે તે સમયમાં મૂળ આર્ય જાતિની જ હોય એવી તથા આર્યેતર જાતિઓની હોય એવી અનેક ટોચીઓ ગુજરાતમાં આવી, સ્થાયી વસવાટ કરવા લાગી. નવી બોલી ‘ગુજરાતી’ એમાંથી જન્મી. એ સાથે જ તે તે જાતિઓના સ્થાયી વસવાટ સાથે જ ગુજરાતીતાનું એક વિશિષ્ટ રૂપ, એની સંસ્કૃતિ બંધાયાં. આ ગાળો તે ગુજરાતની સંસ્કૃતિના પારણાનો ! એ જાણવાનું જ પ્રાચીનતમ શ્રદ્ધેય લિખિત દસ્તાવેજી પ્રમાણ તે હેમચન્દ્રાચાર્યના સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન, છન્દોનુશાસન, ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરુષ અને તેવા અન્ય ગ્રન્થો, ટીકાઓ વગેરે. ગુજરાત માટે આ મહત્ત્વના છે એનું કારણ એ છે કે હેમચન્દ્રાચાર્ય પાસે જેમ ભારતીય આર્ય પરમ્પરાના સાહિત્યના જ્ઞાન-પરિશીલનનો પાયો છે, તે સાથે જ, આ કલિકાલસર્વજ્ઞ સાધુ-આચાર્ય પાસે ગુજરાતની જ પોતીકી પરમ્પરાની પ્રત્યક્ષરૂપની પૂર્ણ તટસ્થ છતાં લગાવપૂર્ણ જાણકારી છે. ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરુષોના ચરિતાલેખનને દૃષ્ટિમાં રાખતાં જ સ્પષ્ટ થશે કે જે અન્યમાં નથી તે ગુજરાતીતા, એની સંસ્કાર-પરમ્પરા હેમચન્દ્રાચાર્યમાં છે. અન્ય બધા જ સ્રોતો, એના ગ્રન્થો, સાહિત્યરૂપે, ધર્મગ્રન્થરૂપે મૂલ્યવાન છે એમાં શંકાને કારણ નથી જ, પરન્તુ ત્યાં સામગ્રી કેન્દ્રમાં છે તે તલ ગુજરાતની નથી, અન્ય ક્ષેત્રોની છે, જ્યારે અહીં છે તે પૂરી ગુજરાતી પરમ્પરા છે. લગ્નને એના વિધિ-પેટાવિધિ બધે જ ભારતભરમાં સમાન છે જ, તેમ છતાં ગુજરાતી-લગ્નમાં પસ ભરવો, પીઠી ચોઢવી, વરઘોડો કાઢવો, જાનનું પ્રસ્થાન, લગ્નની ચોરી વગેરે આજે છે તેનું જ દસ્તાવેજીકરણ હેમચન્દ્રાચાર્ય-નિરૂપિત પ્રસન્ગમાં છે. વિધિ જ નહીં, આનન્દોત્સવનાં નૃત્ય, ગોર-અળવરની મજાકનાં ફટાણાં, એવાં ગીતોની સામગ્રી- Content - એ બધું જ એમાં દસ્તાવેજી રૂપમાં છે. ધબકતું છે. આજની પરમ્પરાનું પ્રવર્તન ત્યાં છે. ગુજરાતની મૂળ સંસ્કૃતિનું આ રૂપ તે દશમી-અગીઆરમી-બારમી સદીનું. એ

પછી ગુજરાતીતામાં ને ભારતીયતામાં અરબ્બી-પર્શિયન ભલે છે. સલ્તનતકાળ, મુગલકાળ, મરાઠાકાળમાં એમાં ઘણું બધું નવું આવે છે, જૂનું લુપ્ત થાય છે. ઉત્તરાર્ધના ત્રીજા સાંસ્કૃતિક કાળમાં પોર્ટુગીઝ, અંગ્રેજી વગેરે પ્રભાવ પડતા જાય છે. ભાષા/બોલીમાં જ નહીં, સાહિત્યમાં, અન્ય કલાઓમાં, પરમ્પરા અને જીવન-અભિગમ અને દૃષ્ટિમાં પરિવર્તન આવે છે. કેટલુંક અનિચ્છનીય પણ પ્રવેશે છે - જે નથી આપણી ભારતીયતાને કે નથી ગુજરાતીતાને સંગત ! આ સાંસ્કૃતિક સન્દર્ભે પણ નવા ગુજરાતીયુગના પ્રભાવક, અરુણગુજરાતના ભારતીયસ્તરના પ્રથમ પળિડત હેમચન્દ્રાચાર્ય અને એમનું સાહિત્ય. ગુજરાતની સંસ્કૃતિનું મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર હેમચન્દ્રીય સાહિત્ય છે.

૧, પદ્માવતી બંગ્લોઝ,
 ભાવિનસ્કૂલ-મહાલક્ષ્મીધામ સામે,
 થલતેજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૯
 દૂરભાષ : ૦૭૯-૨૬૮૫૩૬૨૪